

Зміст

<i>Передмова до українського видання</i>	9
<i>Передмова</i>	11
<i>Розділ 1. ІНША КРАЇНА</i>	20
<i>Розділ 2. ПРОЦЕС МИРОТВОРЕННЯ</i>	53
<i>Розділ 3. ПРОЦЕС ЦИВІЛІЗАЦІЇ</i>	84
<i>Розділ 4. ГУМАНІТАРНА РЕВОЛЮЦІЯ</i>	162
<i>Розділ 5. ТРИВАЛИЙ МИР</i>	227
<i>Розділ 6. НОВИЙ МИР</i>	340
<i>Розділ 7. РЕВОЛЮЦІЇ ПРАВ</i>	432
<i>Розділ 8. ВНУТРІШНІ ДЕМОНИ</i>	546
<i>Розділ 9. ДОБРІ ЯНГОЛИ</i>	643
<i>Розділ 10. НА КРИЛАХ ЯНГОЛІВ</i>	751
<i>Бібліографія</i>	778
<i>Примітки</i>	816

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

То що ж людина за химера? Що за цікавина, що за потвора, що за хаос, що за суперечливий предмет, що за диво? Суддя усього, немічний хробак земний, хранитель істини, клоака непевності й заблуду, слава і відпадок всесвіту*.

Блез Паскаль

* Блез Паскаль. Думки / пер. з фр. Анатоль Перепада, Олег Хома. К. : Дух і Літера. 2009. С. 47.

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

Передмова до українського видання

Гірка іронія, що український переклад «Добрих янголів людської природи» побачить світ у 2022 році. Адже вже у третьому реченні книжки написано попередження: немає жодної гарантії, що зменшення насильства триватиме й надалі. І цьогорічне російське вторгнення в Україну жорстоко перервало один аспект — Тривалий мир, спад міждержавних воєн після закінчення Другої світової, особливо між великими розвинутими країнами.

За стандартним визначенням поняття «війна», російське вторгнення було єдиною міждержавною війною в Європі за понад 75 років (крім короткого вторгнення СРСР в Угорщину в 1956-му) і першою за межами Африки чи Близького Сходу за понад 40 років. Якщо Росія анексує Україну, це стане єдиним випадком після Другої світової, коли визнану державу завоюють і зітруть із карти, і одним з небагатьох, коли значна територія перейде з рук у руки (раніше була лише анексія Криму Росією у 2014-му).

Тривалий мир не є і не був неминучим. Як і інші приклади прогресу людства, він став плодом ідей та інституцій, покликаних пом'якшити людські трагедії. Для Тривалого миру важливі кілька чинників, і три з них (міждержавна торгівля, членство у всесвітніх організаціях і прийняття заборони агресивних воєн, оголошеної ООН) стосувалися й Росії, та це не завадило їй порушити свої зобов'язання. Два інші чинники Росія не прийняла із самого початку.

Перший — це демократія. Росія є «електоральною автократією» без важелів стримування і рівноваги, які могли б перешкодити лідеру втягнути країну в дурні війни. Засновники демократичного ладу задумували ці важелі як захист від примх нарцисичних тиранів: правителів із жадобою слави, браком емпатії та дратівливою чутливістю до образ.

Друга миротворча сила — це просвітницький гуманізм: переконання, що найвищим благом є життя, свобода і щастя людей з урядами, створеними на основі суспільного договору, що забезпечують ці права. Натомість Путін чіпляється за романтичний націоналізм, у якому найвищим благом є престиж етнічних

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

націй, відображенням і представниками яких є уряди і сильні лідери, які ділять між собою сфери впливу і намагаються помститися за історичні приниження.

Ніхто не може сказати, чи покладе путінська війна кінець Тривалому миру і поверне світ в епоху ворожих цивілізацій. Можливо. А може, й ні.

Нинішня ситуація відрізняється від умов, коли починалися світові війни, — Сполучені Штати і Європейський Союз відмовилися відправити свої армії на боротьбу з Росією. Та миротворчі стримувальні фактори все ще можуть запрацювати. Росія нерозривно вплетена у глобальну економіку і залежить від неї. Вона сильно постраждає від економічних санкцій, які виявилися суворішими, ніж прогнозувалося. Цю країну виключили з багатьох міжнародних організацій. І презирливе ставлення Путіна до заборони загарбницьких воєн створює йому репутацію не великої людини в історії, а божевільного вбивці.

Чи може відмежування від міжнародної спільноти покращити становище країни? Хоча націоналісти-популісти вдають, що глобалізація — це швидкоплинна мода, взаємопов'язаність світу унеможливить розвиток будь-якої держави, яка спробує ізолюватися і йти своїм шляхом. Більшість внутрішніх потреб і викликів будь-якої країни не залежить від ліній на карті, і для їхнього вирішення потрібне членство в міжнародній спільноті. Це торгівля, обмін технологіями, пандемії, тероризм і питання клімату, а також бажання громадян працювати й навчатися по всьому світу.

Навряд чи вдасться знищити надбання гуманітарної революції і повернутися до варварських звичаїв, на зразок людських жертвопринесень, спалення еретиків, катувань і страт, дуелей і системи рабської праці. З часу написання «Добрих янголів» у світі поступово зникають й інші жорстокі явища, зокрема знущання над дітьми, смертна кара і криміналізація гомосексуальності. Війна — ще одне дикунське явище. Коли цінність людського добробуту переважає бажання покори і влади, будь-якому лідеру стає складніше перетворювати населення на гарматне м'ясо, щоб потурати власним мріям про історичну велич.

Історія не циклічна, а поштовхоподібна. Після того як біблійні ізраїльтяни відмовилися від людських жертв, деякі з них продовжували дотримуватися цього звичаю. Франція двічі скасовувала рабство. Але зміни все-таки відбулися і закріпилися: у нас більше немає торгівлі рабами, рабовласницьких ринків чи законів, які забороняють спалювати дітей у жертву Молоху.

Чи може новий путінський вівтар з людських жертв також виявитися лише тимчасовим відступом до застарілих традицій війни? Сподіваємося, що так, але саме собою нічого не відбувається. Щоб повернутися до Тривалого миру, нам треба й надалі підтримувати сили просвітництва, які стали підґрунтям для занепаду насильства, а саме цінність людського життя, норми й інституції глобального співробітництва.

Поки ця книжка готується побачити світ, мої думки з українським народом. І я сподіваюся, що він напише наступний розділ про нікчемність і безглуздість війни.

Стівен Пінкер, березень 2022 року

Передмова

Цю книжку присвячено, можливо, найважливішому процесу в людській історії. Повірите ви чи ні (я впевнений, що більшість не повірять), але рівень насильства постійно знижується впродовж тривалого часу, і сьогодні нам пощастило жити в наймиролюбнішу й найспокійнішу еру за весь період існування нашого виду. Такий спад, безумовно, не був плавним, не звів насильство до нуля, і немає жодної гарантії, що він триватиме й надалі. Але цей процес очевидний — як у масштабах тисячоліть, так і в межах кількох років, і стосується він не лише ведення війн, а й покарання дітей.

Зменшення насильства торкнулося всіх без винятку аспектів життя. Щоденне існування дуже змінюється, якщо людині доводиться постійно хвилюватися за свою безпеку — постійно думати, як уникнути викрадення, зґвалтування чи вбивства. У таких умовах надто важко перейматися розвитком складних мистецтв, навчанням або торгівлею, якщо інституції, які їх підтримують, руйнуються і зникають швидше, ніж їх встигають побудувати.

Історична траєкторія насильства впливає не тільки на те, як люди проживають життя, а й на те, як вони його розуміють. Що може бути істотнішим для нашого відчуття сенсу й мети життя, ніж знання того, на краще чи на гірше змінюють нас прагнення й розвиток людства? Зокрема, як нам зрозуміти сучасні тенденції — розхитування сім'ї, племені, традицій та релігії силами індивідуалізму, космополітизму, розуму й науки? Так багато залежить від того, чи бачитимемо ми світ сповненим жадливих злочинів, тероризму, геноциду і війни, чи благословенним за стандартами історії періодом безпрецедентно мирного співіснування.

Питання про те, який знак матиме тенденція розвитку насильства, плюс чи мінус, також спирається на наші уявлення про людську природу. І хоч зазвичай біологічним теоріям про природу людини притаманне фаталістичне тлумачення насильства, а теорія про те, що розум — це чистий аркуш, пов'язана з розвитком і прогресом, та, на мою думку, насправді все навпаки.

Як нам зрозуміти, яке було життя на світанку нашого виду, на початку історичних процесів? Якщо вірити, що рівень насильства постійно зростає, то виходить, що світ, який ми самі ж і створили, спотворив нас, імовірно, безповоротно. Але якщо вважати, що насильство зменшується, тоді виявляється, що починали ми відчайдушними мерзотниками, а тепер, завдяки набуткам цивілізації, рухаємося в шляхетному напрямку і можемо сподіватися й далі залишатися на цьому шляху.

Це товста книжка, але саме такою вона і повинна бути. По-перше, я маю довести, що впродовж історії насильства справді ставало менше, а ця ідея завжди викликала недовіру, скепсис й іноді навіть роздратування та гнів. Наші особливості сприйняття схиляють нас до думки, що ми живемо в насильницькі часи, і цю думку підсилюють та закріплюють засоби масової інформації, робота яких ґрунтується на принципі «що більше крові, то вищі рейтинги». Людський розум схильний оцінювати ймовірність події, виходячи з того, як легко нам вдається пригадати приклади такої події, а сцени кривавої розправи чи масового знищення проникають у наші будинки і вкарбовуються в наші спогади швидше, ніж тихі розповіді про людей, що помирають від старості в колі родини¹. Не має значення, яким малим є відсоток насильницьких смертей, в абсолютних числах їх завжди буде достатньо, щоб заповнити вечірні новини і щоб уявлення людей про насильство було дуже далеким від справжніх масштабів.

Ще один фактор, який спотворює наше відчуття небезпеки, — це наша моральна психологія. Жодній людині не вдалося б залучити волонтерів до якоїсь шляхетної справи, розповідаючи, що ситуація насправді постійно покращується. Вісникам добрих новин зазвичай рекомендують тримати язика за зубами, щоб інші не впадали в самозаспокоєння. Ба більше, сучасній інтелектуальній культурі здебільшого невимовно важко визнати, що в цивілізації, сучасності й західному суспільстві може бути хоч щось хороше. Але, мабуть, головна причина ілюзії постійно високого рівня насильства — це одна із сил, з яких, власне, і почалося зменшення насильства. Обмеження агресії в поведінці відбувалося паралельно зі зменшенням толерантності до насильства та його прославлення. Часто саме ці світоглядні зміни передували зниженню рівня насильства. За мірками масових звірств, які траплялися в людській історії, смертельна ін'єкція техаському вбивці або випадковий злочин на ґрунті ненависті, коли представника етнічної меншини залякують місцеві шибайголови, — це досить неважлива і малопомітна справа. Але з погляду сучасності для нас ці події означають, як низько може впасти людина у своїй поведінці, а не те, якими високими стали людські стандарти.

Щоб вирвати вас із лещат цих упереджень, я наведу цифри і факти, які ретельно дібрав з великих баз даних і представив на графіках. У кожному випадку я пояснюватиму походження цієї інформації і те, як вона стосується нашого випадку. Проблема, яку я поставив собі за мету осягнути, — це зменшення насильства на різних рівнях суспільства: між членами родини, між сусідніми родинами, між племенами та іншими озброєними угрупованнями, а також між

великими державами і націями. Якби історія насильства на кожному рівні деталізації розвивалася за специфічною, лише їй притаманною траєкторією, про кожну з них довелось б писати окрему книжку. Я не перестаю дивуватися тому, що, коли дивитися з погляду сьогодення, загальні тенденції на всіх рівнях виявляються спадними. Тому варто спробувати об'єднати їх під однією обкладинкою і пошукати щось спільне в тому, коли, як і чому відбувалися ці зміни.

Я спробую переконати вас, що занадто багато видів насильства рухалося в одному напрямку, щоб це можна було вважати випадковістю, і що це потребує пояснення. Цілком природно розповідати історію насильства як моральну сагу — героїчну боротьбу справедливості проти зла, але це не для мене. Я використовую науковий підхід у широкому значенні — для пошуку причин того, чому відбуваються певні події і речі. Нам може відкритися, що прогресу в миролюбстві було досягнуто завдяки охоронцям моралі та їхній діяльності. Та, можливо, причини набагато прозаїчніші, наприклад, удосконалення технологій, зміна методів управління, ведення комерції та накопичення нових знань. Так само ми не можемо розглядати занепад насильства як потужну рушійну силу поступу і прогресу, яка веде нас до точки омеги ідеального миру. Це сукупність статистичних тенденцій поведінки груп людей у різні епохи, і, відповідно, вона потребує пояснення в термінах психології та історії — як людський розум пристосовується до мінливих обставин.

Більша частина книжки присвячена дослідженню психології насильства й ненасильства. Теорія свідомості, яку я використовуватиму, — це синтез когнітивістики, афективної і когнітивної нейронауки, соціальної й еволюційної психології та інших наук про людську природу, які я досліджував у роботах «Як працює розум», «Чистий аркуш» та «З чого складається думка». Згідно з таким розумінням, розум — це комплексна система реалізованих у мозку когнітивних й емоційних здібностей, основна структура яких розвинулася завдяки процесу еволюції. Через деякі із цих здібностей ми стали схильні до тих чи інших видів насильства. А завдяки іншим, «найкращим янголам людської природи», як їх назвав Абрагам Лінкольн, ми тяжіємо до співпраці й миру. Щоб пояснити зниження рівня насильства, необхідно з'ясувати, які зміни в нашому культурному й матеріальному середовищі забезпечили перемогу нашим миролюбним мотивам.

І, нарешті, я маю показати взаємозв'язок та взаємовплив нашої історії і нашої психології. У людських справах усе пов'язане з усім, і особливо це стосується насильства. Скрізь і завжди миролюбніші суспільства були багатшими, здоровішими, освіченішими, мали кращу систему управління, виявляли більше поваги до жінок, і в них було більше можливостей налагоджувати зв'язки й вести торгівлю. Важко сказати, котрі з цих позитивних рис запустили колеса фортуни, а котрі додалися «за компанію». До того ж дуже спокусливо змиритися з рекурсією, яка насправді не має сенсу: рівень насильства знизився, тому що наша культура стала менш насильницькою. У соціальних науках розрізняють «ендогенні» показники — ті, що всередині системи, де на них впливає явище, яке вони намагаються пояснити, та «екзогенні» — показники,

на які впливають зовнішні чинники. Екзогенні сили беруть свій початок у царині практики — у змінах технологій, демографічного стану, механізмів управління й торгівлі. Також вони можуть походити і з інтелектуального світу, коли нові ідеї зароджуються, зростають, поширюються і починають жити своїм власним життям. Найкращими поясненнями історичних змін будуть ті, які запускають екзогенні тригери. Я намагатимуся, наскільки мені дозволять дані, визначити зовнішні сили, які змінювали наші психічні спроможності різними шляхами й у різні часи і в такий спосіб, можна сказати, спричинили занепад насильства.

Усі дискусії, у яких ми намагаємося знайти справедливі відповіді на непрості питання, склалися в об'ємну книжку — таку об'ємну, що я не ризикую зіпсувати її, якщо викладу наперед кілька основних висновків. «Добрі янголи людської природи» — це оповідь про шість тенденцій, п'ять внутрішніх демонів, чотирьох найкращих янголів і п'ять історичних сил.

Шість тенденцій (розділи 2–7). Щоб показати зв'язок між різними гілками розвитку, що зумовили зниження рівня насильства в нашого виду, я розподілив їх на шість головних тенденцій.

Перша тенденція, яка тривала впродовж тисячоліть, була переходом від анархії мисливських, збиральницьких і садівницьких суспільств, у яких наш вид провів більшу частину своєї еволюційної історії, до перших аграрних цивілізацій з містами і публічною владою, що беруть свій початок приблизно п'ять тисяч років тому. Завдяки цій зміні скоротилася кількість набігів і послабилася ворожнеча, що була притаманна так званому природному стану, а рівень насильницьких смертей знизився у п'ять разів. Це заспокоєння я називаю «процесом миротворення».

Другий перехід забрав понад половину тисячоліття і найповніше був задокументований у Європі. У період від пізнього Середньовіччя і до ХХ століття в європейських країнах спостерігалось зниження рівня убивств у 10–50 разів. У своїй книжці «Процес цивілізації» соціолог Норберт Еліас приписував цей дивовижний спад консолідації мозаїки феодалних територій у великі королівства із централізованою владою та торговельною інфраструктурою. На честь Еліаса я назвав цю тенденцію «процесом цивілізації».

Третій перехід розгортався впродовж кількох століть і почався приблизно в епоху Розуму і європейського Просвітництва в XVII–XVIII століттях (хоча його передвістя можна помітити ще в класичній Греції та Ренесансі, а паралельні процеси відбувалися і в інших точках світу). Це епоха перших організованих рухів, які ліквідували соціально дозволені форми насильства — деспотію, рабство, дуелі, судові тортури, забобонні вбивства, садистські покарання та жорстокість до тварин, — а також перших зародків систематичного пацифізму. Історики іноді називають цей перехід «Гуманітарною революцією».

Четвертий великий перехід відбувся після закінчення Другої світової війни. З того часу і протягом двох третин століття ми були свідками історично безпрецедентного розвитку: великі держави і загалом розвинені країни